

Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз: Монографія / М.І. Панов, О.Г. Данильян, С.І. Максимов та ін.; За заг. ред.. акад.. АПрН України М.І. Панова, проф.. О.Г. Данильяна. – Х.: Право, 2004. – С. 296–319.

Політичний процес та політичні технології в посттоталітарних країнах

Багатоманітність типів і стану політичних відносин визначає складність шляхів і різноманітність форм їх розвитку. Політична дійсність утворюється діяльністю людей, соціальних груп та інститутів (політичних акторів, суб'єктів), що пов'язана з реалізацією владних інтересів. Для пояснення динамічних змін у політичному житті суспільства сучасна політологічна наука використовує поняття «політичний процес».

«Політичний процес» одна з універсальних категорій політології, яка досить широке використовується в соціальних науках взагалі і в політичній практиці зокрема. Політичний процес, на думку російського політолога О. Мелешкіної, є розгортання політики в просторі й часі у вигляді впорядкованої послідовності політичних дій та взаємодій¹. Саме в такому аспекті його визначають також як зміну станів політичної системи, її функціонування в режимі часу. Політичний процес відбиває мінливість політики і розкриває взаємодію політичних інститутів і політичних суб'єктів, що виконують певні функції та ролі. Загальнонаукове трактування будь-якого процесу характеризується зазвичай двома моментами: послідовною зміною явищ, станів у розвитку певного об'єкта; сукупністю послідовних дій заради досягнення певного результату. Виходячи з цього, «політичний процес» можна визначити як:

1) специфічну взаємодію суб'єктів політики і носіїв політичної влади на основі політичних ролей і функцій, що вони виконують¹;

2) сукупну діяльність всіх суб'єктів політичних відносин, що пов'язана з формуванням, розвитком, перетворенням і функціонуванням політичної системи та опосередковує публічну владу².

Однією з важливих проблем теорії політичного процесу є питання визначення його характеру й змістовних особливостей; результат тут певною мірою залежить від тієї чи іншої методології, що саме буде застосована до об'єкта дослідження. У світовій політичній науці склалися три головні підходи щодо цього залежно від історико-ситуаційних чинників (фактор часу) та характеру політичних акторів.

Перший підхід – інституційний – пов'язує політичний процес із трансформацією інститутів влади та головних суб'єктів політичної дії; він найбільше притаманний політико-правовому дискурсу щодо цього явища. Слабким місцем цього підходу є те, що умови середовища, зокрема соціальна інфраструктура, враховуються лише частково, тобто розглядаються як другорядний чинник.

Прибічники другого, біхевіористського підходу як суб'єктів політики головним чином розглядають окремих індивідів та соціальні групи. Тому політичний процес постає тут як «результуючий вектор» поведінки, політичної волі та інтересів цих суб'єктів; цей підхід більше застосовується у психолого-соціологічних дослідженнях. Проте цей методологічний засіб дещо обмежує відбиття організаційних і структурно-функціональних аспектів політичного процесу.

Представники третього, структурно-функціонального підходу акцентують увагу, передусім, на внутрішніх інфраструктурних і функціональних особливостях політичної системи та соціального середовища, які зумовлюють той чи інший спосіб і характер політичних дій та взаємодій між акторами. Об'єктами аналізу при цьому виступають не стільки індивіди та групи, скільки великі структури політики чи сама політична система в цілому, а також їх функціонально-рольова структура та відповідність функціональної дії чинних політичних інститутів. Слід зауважити, що подібна методологія аналізу більш за все підходить до аналізу політичних макропроцесів, що відбуваються в

транзитивних суспільствах, зокрема, в Україні, Росії та інших колишніх республіках СРСР.

Якщо сприймати цілісний політичний процес, що відбувається в ході сукупної діяльності політичних сил, у динаміці часу, то слід безпосередньо звернутися до логіки його розвитку. Науці добре відомі спроби виокремлення основних етапів такого процесу, які концентруються на прийнятті та реалізації політико-управлінських рішень. «Класичною ідеєю» тут є вирізнення етапів політичного процесу американськими політологами Г. Алмондом і Г. Пауелом:

- артикуляція індивідуальних і групових інтересів;
- агрегування цих інтересів (поєднання їх в єдиній позиції);
- вироблення політичного курсу;
- реалізація прийнятих рішень;
- контроль за виконанням цих рішень¹.

Крім того, розглядаючи структуру політичного процесу в контексті часових параметрів як послідовну зміну станів соціально-політичної дійсності (політичної системи суспільства), можна виокремити такі стадії (фази):

1. Конституювання політичної системи.
2. Функціонування політичної системи.
3. Політичний розвиток у напрямку перетворень.
4. Занепад політичної системи (як діалектичний процес заперечення).

Стадії політичного процесу є взаємообумовленими, взаємопов'язаними та дозволяють певною мірою впорядкувати політичну динаміку. Коли конкретна політична система вже існує (чи започатковується), то процес її розвитку має круговий (спіралеподібний) вигляд і відтворюється у тих чи інших типових формах. Слід зазначити, що циклічний шлях за цими чотирма стадіями не є неподоланим і раз і назавжди визначеним: початок і тривалість кожної стадії у часі обумовлені безліччю конкретно-історичних обставин.

Конституювання політичної системи – історично і логічно початкова стадія (фаза). Вона починається зазвичай з актів політичного волевиявлення народу, з акцій соціально-політичної творчості: утворення або установлення (шляхом виборів чи радикальними рішеннями) нових органів публічної влади; пристосування колишньої політико-правової структури до радикально оновлених обставин тощо. Ця стадія співпадає, як правило, зі зламними чи революційними періодами в житті суспільства, коли втрачається легітимність попередньої влади і пануючі позиції займають інші соціально-політичні сили. Вони перетворюють політичну систему відповідно до свого бачення і потреб, переорієнтовують вже існуючі та нові органи влади на виконання їх політичної волі. Відповідно змінюються й інші політичні інститути, політичні та правові норми, в яких закріплюються ідеали та цінності оновленої політичної системи.

Зміст політичного життя суспільства в період, коли відбувається перетворення старої політичної системи на нову, деякими західними політологами визначається як повний перегляд конституції (політичної системи). Сама ж конституція держави виступає як легальний і демократичний засіб легітимації політичної влади та всіх її інститутів. Вкорінення нового політичного ладу прямо залежить від того, чи відповідають нововведені інститути потребам суспільства. І навпаки, труднощі з утвердженням нових політичних інститутів свідчать інколи про їх штучність, надуманість, невідповідність вимогам часу і потребам суспільства.

На стадії функціонування, насамперед, відбувається процес відтворення всіх компонентів, що властиві саме даному історичному типу політичної системи, її соціальній природі та зв'язкам з іншими підсистемами суспільства. Ця стадія збігається зі стабільним періодом розвитку, коли владні соціальні групи посідають свої позиції міцно, непохитно і досить довгостроково, що, зрозуміло, супроводжується відносним соціальним спокоєм.

У цей період відтворюються та закріплюються не лише управлінські органи

держави, політичні партії та партійна система, громадські організації й рухи, але й процедури, що їх підтримують – політичні механізми (виборів, політичного представництва, правового і громадського контролю тощо), норми, ідеали, символіка і мова. Отже, відбувається відновлення суб'єктів політичних відносин у всій різноманітності форм, позицій і статусів, поглядів і настанов, ролей, функцій і вчинків.

Стадія розвитку політичної системи починається з певного перегрупування політичних сил або корегування їхнього становища. Внутрішня динаміка політичного розвитку може виявлятися з різною силою й інтенсивністю: модифікації, модернізації, трансформації. Якщо правлячі кола відшукують форми і методи політичного управління, які б не дестабілізували співвідношення політичних сил у країні та на міжнародній арені, то саме керовані зміни у засобах і структурах володарювання виводять їх на якісно новий рівень політики, що є адекватним вимогам сучасної доби. На цій стадії приймаються і виконуються численні політико-управлінські рішення, тобто відтворюється багатоманітна картина життя державно організованого суспільства, де можливі не лише успіхи, а й розбіжності, помилки, протиріччя, антагонізми і конфлікти.

Розвиток політичної системи постійно супроводжується протиборством різних течій і тенденцій, груп, класів і спільнот, громадян та їх асоціацій; суперечливими зіткненнями на ґрунті політичних чи партикулярних інтересів. Зняття політичних антагонізмів можливо забезпечити своєчасним втручанням, якщо здійснювати необхідний політико-правовий і громадський контроль за функціонуванням політичної системи. Зокрема, для функції політичного контролю вироблені такі інститути, як: по-перше, вибори, референдуми, звітно-перевиборчі компанії; по-друге, громадська думка, вільна преса і численні форми політичної самодіяльності громадян («контроль з низів»); по-третє, контролюючі органи та установи держави, законотворчість (у тому числі політична нормотворчість), що легалізує політичне функціонування в системі.

Стадія занепаду політичних систем діалектично співпадає з активізацією соціальних сил, що заявляють про себе новими ідеями та формулами організації політичного життя (владних відносин, політичного режиму, ідеології, соціальної ієрархії, економічних зв'язків). У цьому разі спрямованість політичного процесу стає негативною щодо чинних інститутів влади і законодавства; руйнівні тенденції перевищують конструктивні, творчі; розпад режиму правління набуває незворотного характеру. У результаті політичні рішення втрачають управлінську силу, а еліта влади – свою легітимність.

Таким чином, політичний процес доцільно розглядати як динамічну послідовність дій інституціоналізованих і неінституціоналізованих суб'єктів зі здійснення своїх владних функцій (чи політичних дисфункцій), які врешті-решт приводять до розвитку (прогресу) або до занепаду політичної системи суспільства.

Слід зазначити, що відтворення політичної системи будь-якої держави та, зокрема, посттоталітарної є складним і діалектично суперечливим явищем. Воно передбачає – відновлення всіх усталених елементів і параметрів системи, а також момент їх зміни та оновлення. Ця складова політичного процесу закріплює і водночас оновлює (шляхом модернізації або модифікації) історичний тип політичної системи, її соціальну природу та особливі риси. Слід розуміти, що не існує якогось єдиного спільного акту чи загального ритму відтворення політичної системи, чи універсальних для всіх формацій і будь-якої історичної доби засобів та методів цього процесу. Але, наприклад, у демократичних суспільствах (політичних асоціаціях) вже усталеним і визначеним засобом відтворення інститутів представницької влади стали періодичні, вільні, таємні та прямі вибори (перевибори) на альтернативних засадах.

Однією з необхідних характеристик і складових процесу відтворення, природно, виступає політичне наступництво. Політична система, зрозуміло, не конститує себе сама зі свого ж «матеріалу»; її породжує та постійно відтворює все державно-організоване суспільство. Отже, політичне наступництво є умовою та принципом процесу відтворення.

Як відомо з історії політики, людство та його політичні спільності вік од віку

спадкуюють політичні традиції, цінності, інституційні форми та діяльність попередніх поколінь та водночас вони ж перетворюють політичні реалії за нових умов, шляхом модернізації чи модифікації політичної сфери. Саме тому в актах відтворення політичної системи завжди наявні моменти народження якихось нових її рис та властивостей.

Відновлення правової підсистеми політики (офіційно-правових приписів), що регулюють поведінку учасників політичного процесу, відбувається шляхом перегляду й уточнення, вдосконалення і поширення чинного законодавства. Політичні норми і цінності, звичаї та ритуали, як правило, переходять у наступний цикл політичного процесу завдяки суспільно-політичній традиції. Змістом політичного наступництва є не лише механічна копіювання політичних інститутів та форм, що колись склалися, насамперед, це певним чином впорядковані спадкоємні зв'язки в політиці, що мають свій зміст та особливості.

Так, по-перше, політичне наступництво безпосередньо пов'язано з характером і механізмами влади, тому сучасна кратологія вимагає розглядати його за умов конкретного політичного режиму та з урахуванням історичного типу лідера, що править у країні (партії, політичній групі). По-друге, політичне наступництво неминуче підлягає впливу координуючих чинників: об'єктивних – економічна ситуація, соціальний стан, національне питання, духовно-культурна традиція; та суб'єктивних – роль політичного лідера, наявність і характер політичної еліти, позиція громадянського суспільства тощо. По-третє, спадкоємність влади в сучасних політичних системах безпосередньо визначається чинним законодавством, що дозволяє судити про її легальний (чи нелегальний) характер, а в поєднанні з оцінкою громадськості – про легітимність (чи нелегітимність) політичної наступності. По-четверте, той чи інший різновид спадкоємства у політиці прямо пов'язаний з певним типом політичного процесу (західного або «незахідного»; технократичного, ідеократичного, харизматичного тощо).

Отже, виходячи з цих та інших умов, можна виокремити такі різновиди політичного наступництва:

а) династичне, за яким влада передається за спадком одному з членів династичної родини, часто завдяки звичаєвій нормі чи традиції, та практично завжди (процедурно) за політичним ритуалом;

б) корпоративне, коли влада як ресурс володарювання переходить з рук пануючої еліти до контреліти («обмін еліт»), чи в межах однієї еліти, що володарює, передається найбільш гідним до цього особам;

в) демократичне, легальне, що здійснюється завдяки загально визнаним політико-правовим механізму політичного представництва або шляхом плебісцитарної демократії (вибори, референдум тощо).

Зокрема, слід зазначити, що в транзитивних суспільствах посттоталітарних держав СНД відтворення інститутів політики та політичних зв'язків відбувається досить специфічним шляхом: нерідко це поєднання демократичного типу політичної наступності з корпоративною (як, наприклад, це відбулося в Росії в момент передачі влади Б. Єльциним його наступнику В. Путіну).

Деякі дослідники вважають, що гірлітичні процеси слід вирізняти залежно від того, на якому рівні політики вони розгортаються. Так, політичний процес мікрорівні – це політичні події, що спостерігаються безпосередньо: «певна рівнодіюча суми акцій різних соціально-політичних суб'єктів»¹; макрорівень політичного процесу виявляється у фазах функціонування політичних інститутів (наприклад, держав, партій), у такому разі його визначають як «цикл політичних зрушень, послідовну зміну станів політичної системи»².

На наш погляд, впорядкуванню, різних видів політичних процесів має передувати розуміння проблеми політичного розвитку. Вона тісно пов'язана з аналізом політичного процесу в глобальному аспекті, та й саме поняття «політичний розвиток» було введено в науковий обіг у другій половині ХХ сторіччя для відображення динаміки політичного життя і тенденцій його глобалізації.

Політичний розвиток можна визначити як зростання здатності політичної системи постійно і ефективно адаптуватися до нових соціальних цілей та створювати нові інститути, що забезпечують канали для діалогу між урядом та населенням. Він суттєво відрізняється від економічного, соціального, культурного процесів і має свої параметри: по-перше, політичний розвиток не є незворотнім, можлива й політична реверсія; по-друге, він має свої власні показники щодо певної історичної доби; по-третє, незважаючи на загальні параметри, політичний розвиток не буває одноманітним у різних суспільно-політичних системах.

В основі політичного розвитку традиційних суспільств лежали звичка, інерція, традиція, містечкові уявлення та диктат групи; у підґрунті ж сучасного політичного розвитку лежать інновації, публічність і світськість політики, індивідуальний вибір та множина орієнтацій, політична активність.

Західні політологи (Т. Парсонс, Ф. Рігз, Г. Алмонд і Г. Пауел, С. Хантінгтон, Л. Пай, Б. Мур та ін.) головними критеріями політичного розвитку називають:

—створення (або відтворення) сучасних інститутів та інших елементів політичної системи і права в межах стандартів доби ХХ сторіччя;

—здійснення структурної диференціації цих інститутів, передусім за функціональним навантаженням;

—здатність політичної системи країни до сприйняття інновацій і водночас до мобілізації ресурсів влади заради самозбереження;

—формування тенденції державного стимулювання різних форм політичної участі громадян;

—оволодіння публічними політиками не лише керівними державними посадами, але й «політичними ролями»; просування до рівноправності й рівної відповідальності всіх суб'єктів політики перед законом.

Зокрема, Л. Пай у роботі «Поняття політичного розвитку» виокремлює три групи характеристик – показників розвитку в політичній сфері: структурну диференціацію та спеціалізацію; зростаючу адаптивність системи; тенденцію до «рівності», що передбачає залучення населення до політичного життя; виникнення універсальних норм і призначення на державні посади згідно з принципом компетентності¹.

Якщо вважати політичний розвиток спрямованим та інколи керованим змінами у політичній системі, які визначаються потребами соціально-економічного і культурного середовища, то за мірою інтенсивності та ступенем радикалізму цих зрушень можна виокремити процеси – політичної модернізації, політичної трансформації та політичної модифікації.

Політичною модернізацією називають процес «осучаснення» і наближення різних фрагментів або цілих політичних систем до більш високого рівня розвитку. Об'єктивною засадою потреб у модернізації виступає реальна цілісність людства, взаємозалежність різних його частин: розрив або зростання протиріч у відносинах між відсталими і провідними фрагментами соціально-політичного життя (і країн, і регіонів, і окремих галузей), що обертається кризою чи глобальними конфліктом, аж до політико-культурного відторгнення.

Головна соціальна мета модернізації – гармонізація суспільних відносин, подолання розриву та жорстких протиріч між різними секторами суспільного життя. Суб'єктивні чинники модернізації в історії політики часто виходили з дуже різних і суперечливих мотивів: завоювання, окультурення, захисту, звільнення тощо. Залежно від історичної епохи, типу культури та ідеології «лозунги» і методи модернізації теж змінюються: підкорення варварів, місіонерська «християнізація язичників»; «ісламізація невірних»; колонізація або деколонізація; експорт «світової революції» та ін.

Політична модернізація є складовою частиною більш широкого процесу соціальної модернізації. Вона предметно конкретизує всі напрямки модернізації в політичному аспекті. Наприклад, індустріалізація та втілення нових технологій модернізує політику працевлаштування, розподілу та всю економічну політику в цілому; інформатизація суспільства пов'язана з опануванням неоліберальних цінностей, прав і свобод людини, зі зміною ролі засобів масової

інформації в політиці та реалізації влади; радикально змінюється сутність і пріоритети соціальної політики (в освіті, культурі, охороні здоров'я, материнства і дитинства) тощо.

Після Другої світової війни політичною модернізацією були охоплені ті країни, що, розвиваючись, переходили від архаїчних політичних структур (притаманних колоніям) до сучасних форм і інститутів, опановували нові технології політичної влади, отже, звільнялись від так званих рудиментарних зразків політичного буття.

Прибічники теорії модернізації (зокрема, С. Хантінгтон стосовно традиційних суспільств), зазначали, що найбільш помітними тенденціями політичної модернізації у ХХ сторіччі стали¹:

—«раціоналізація політичного життя» шляхом заміни або обмеження традиційних політичних, династичних, релігійних, етнокультурних інститутів єдиною світською політичною владою;

—виділення нових функцій політичної системи і відповідно спеціалізація політичних структур (наприклад, демонополізація державної влади і вертикальний її розподіл на три гілки; поява інституту політичного плюралізму і запровадження технологій представництва, становлення багатопартійності й інше);

—посилення ролі держави, розширення сфери дії закону і права, що пов'язує громадян і державу;

—послаблення традиційних еліт та їх легітимності, поряд із посиленням модернізаційних еліт;

—поширення сучасних форм і способів політичної участі серед різних груп традиційних суспільств;

—істотне вдосконалення чинного законодавства, в тому числі проведення реформ національних правових систем;

—зростання кількості політичних норм і традицій відповідно до вимог нового режиму влади чи політичної системи.

Політична трансформація по суті означає кардинальний перехід від одного типу політичної системи до іншого, як правило, від автократії (тоталітаризму, авторитаризму) до демократії. Її мета – приведення політичної системи до сучасного стану, що відповідає стандартам і всім ознакам соціального прогресу, демократії, гуманізму.

У ХХ сторіччі політична трансформація торкнулася багатьох високо розвинутих країн – Германії, Іспанії, Італії, держав Східної та Центральної Європи, колишнього СРСР, зокрема – України і Росії. Цей процес є найбільш радикальним, навіть революційним за своєю природою, адже в його царині міститься кардинальна зміна політичного режиму, з усіма атрибутами і ознаками влади. Політична трансформація можлива лише за умов, що ресурси минулої влади та її легітимність вичерпано.

Сам процес переходу від тоталітаризму до демократії в сучасній політології назвали «демократичним транзитом», адже він ґрунтується на відомому законі політики: «прямого шляху від тоталітаризму до демократії немає»; обов'язковими є авторитарний етап».

Під час проходження цього етапу так звані «транзитні суспільства» мають вирішити багато перехідних проблем, які й становлять зміст політичної трансформації:

—припиняється панування однієї ідеології, «гіперідеологізацію» замінює деідеологізація, створюється поліідеологічне суспільство;

—однопартійність змінюється багатопартійністю, формується політична опозиція;

—руйнується колишня корумпованість держави з правлячою партією, йде «департизація» державних установ і соціальних інститутів; складається ситуація дійсного горизонтального розподілу влад на виконавчу, законодавчу і судову, а за вертикаллю – на центральну, регіональну і місцеву;

—етатизована економіка роздержавлюється, демонополізується; йде розбудова ринкової інфраструктури, насамперед на основі інституту приватної власності;

— монополію на інформацію та цензуру замінює «свобода слова» і «свободна преса», що діє як «четверта влада»;

— тоталітарні засоби і методи володарювання поступаються демократичним механізмом і технологіями реалізації політичної влади;

— руйнуються цінності та стереотипи тоталітарної політичної культури і свідомості, водночас поступово формуються нові прогресивні пріоритети та стереотипи політичної поведінки і політичних переконань тощо.

Слід враховувати, що процес трансформаційного переходу часто не вільний від загрози реставрації авторитарних режимів, що може відбутися як на ґрунті націоналістичного, так і релігійного екстремізму. Подібним своєрідним шляхом відбувся процес переходу (трансформації) в Іспанії від диктатури Франко до демократії у другій половині 70-х – початку 80-х років ХХ сторіччя. Тоді важливу роль стабілізуючого гаранта легітимності переходу влади і відносно «повільної трансформації» на основі громадського консенсусу виконав інститут монархії.

Посттоталітарні структури держав Центральної, Східної та Південної Європи, республік колишнього СРСР наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ сторіччя також руйнувались у ході трансформації різними шляхами:

– парламентським (Польща, Німеччина, Угорщина);

– масовими радикальними виступами та акціями, що отримали назву «оксамитових революцій» (Чехія, Словаччина, Болгарія);

– збройного повстання (Румунія, Албанія);

– громадянської війни (Югославія, пізніше Сербія, Хорватія, Словенія, Македонія);

– в Росії йде трансформація, що поєднує парламентські методи, сильну авторитарну виконавчу владу і «вогнища» локальних збройних конфліктів у деяких регіонах федерації;

– Україні ж випало на долю поєднання парламентських засобів трансформації з окремими елементами «оксамитової революції».

Політична модифікація – це процес, що є характерним для досить розвинутих і цілком прогресивних політичних систем. Він полягає в закономірній зміні акцентів у розташуванні політичних сил (партій), які конкурують на політичній арені.

Під час модифікації шляхом і засобами оновлення (наприклад, інноваційної політики) йде про:

– зміцнення ресурсів демократичної влади, парламентаризму, партійно-ідеологічного плюралізму, прав і свобод людини;

– завдяки коливанню центра влади між легітимними носіями, зберігається демократична наступність та стабільність всієї політичної системи.

Наприклад, коли посилюються етатистські тенденції у функціях держави, їх в той же час врівноважує посилення активності громадських рухів і груп («зелених», альтернативних, профспілок, інших асоціацій); так, неоконсервативні моделі політики – «тетчерізм» і «рейганоміка» – спричинили помітне соціально-політичне збудження тих соціально-політичних груп Великої Британії і США, інтереси яких були обмежені. Зрештою, політична модифікація, як і модернізація, здебільшого здійснюється шляхом реформ, принципових політичних рішень чи «косметичних» перетворень і вдосконалення законодавства.

Сучасною політологією розроблено цілий ряд типологій політичних процесів, які виходять з різних критеріальних засад. Політичні процеси відрізняються один від одного за масштабами, тривалістю, згідно з взаємодією між політичними акторами тощо.

Виходячи з різних масштабів, можливо виокремити кілька різновидів політичних процесів. Передусім, це буденні політичні процеси; вони відбуваються між «дрібними» акторами та пов'язані з безпосередньою взаємодією індивідуальних, групових чи корпоративних інтересів (наприклад, політична взаємодія в парламенті, в структурах

регіональної влади тощо). Інший тип – це історичний політичний процес, який виникає в контексті здійснення більш значними акторами якоїсь визначної політико-історичної події (наприклад, політична революція, створення політичної партії та ін.). Зрештою, це еволюційні політичні процеси, які характеризуються участю «великих» акторів – політичних еліт, класів, інститути політичної системи – та піддаються виміру лише у великих часових одиницях (наприклад, становлення чи розпад імперії, процес модернізації, демократичного транзиту тощо).

У західній політології поширення отримала характеристика політичних процесів, яку запропонував американський політолог Л. Пай, порівнюючи політичний розвиток західних і незахідних країн згідно з критерієм «культурного коду», що визначає поведінку і політичні орієнтації населення. Виявлені відмінності, як вважає вчений, обумовлені цивілізаційними особливостями західного і «незахідного» світу. Отже, Л. Пай здійснив на прикладі так званої «ідеальної моделі» характеристику «незахідного» (фактично, східного) політичного процесу. Доцільно порівняти цю модель з відповідними характеристиками західного («вестернізованого») політичного процесу, модель якого розроблено нами¹ (див. табл. 6).

Однак слід враховувати, що в західному світі є держави, народи яких складаються з різних етнічних, релігійних і культурних спільнот, політична культура таких країн гетерогенна з великою кількістю субкультур (наприклад, Швейцарія, Бельгія, Люксембург, Австрія, Україна). У них політичний процес має свою специфіку в порівнянні з однорідними в політико-культурному значенні суспільствами; отже, тут протиставлення політичних процесів за схемою: «Захід–не-Захід» дещо втрачає сенс.

Для розв'язання цієї дилеми політична наука пропонує ще одну типологію політичних процесів (за показниками політичної культури суспільства). Якщо в основі політичної взаємодії полягає демократична, неетатична політична культура, в суспільстві розвивається горизонтально організований політичний процес. Він побудований на визнанні формальної рівності та відносної автономії суб'єктів політики, що конкурують чи співпрацюють один з одним згідно з правилами політичної гри. У неетатичній системі цінностей домінує ідея свободи, права і консенсусу.

Якщо політичні відносини ґрунтуються на етатичній (елітистській, технократичній, мерітократичній) політичній культурі, то складається вертикально організований політичний процес. За його умов державній владі, пануючій системі цінностей та політичній науці протистоять стихійні прояви політичних інтересів і потреб ірраціональних мас. Отже, сенс взаємодії держави і громадян по

Т а б л и ц я 6 .

«Незахідний» політичний процес (Л. Пай)	Західний політичний процес (Л. Герасіна)
1. Політична сфера не відділена чітко від сфери громадських і особистих відносин	1. Політична сфера є досить автономною, хоча й природно взаємодіє з іншими сферами суспільства
2. Політичні партії претендують на висловлення світогляду і зразків способу життя	2. Партії – це політичні субстрати, вони відбивають політичні інтереси та ідеологічні цінності
3. У політичному процесі домінують так звані кліки, клани	3. У політичному процесі домінують «групи політичних інтересів», еліти
4. Опозиційні партії та контр-еліта часто виступають як революційні рухи	4. Опозиція здебільшого легальна, розвинута у формах та засобах дії
5. Слабка інтеграція учасників політичного процесу як наслідок відсутності в суспільстві єдиної системи комунікацій	5. Висока міра політичної інтеграції суспільства як наслідок розвинутих комунікаційних зв'язків
6. Типовим є різкі відмінності в політичних орієнтаціях поколінь	6. За наявністю широкого вибору в системі ідейно-політичних уявлень громадян, між

	політичними перевагами поколінь зберігається політична наступність
7. У суспільстві слабкий консенсус відносно цілком легальних цілей і засобів політичної дії	7. Соціальний консенсус щодо засобів політичного життя досить міцний і стабільний
8. Висока міра суміщення і взаємозаміни політичних ролей	8. Виокремлення великої кількості політичних ролей та їх чітка диференціація
9. Політичні дискусії в суспільстві мало пов'язані з прийняттям політичних рішень	9. Підготовка і прийняття політичних рішень пов'язані з інтенсивністю і широтою політичних дискусій в суспільстві
10. Національно-державне керівництво вимушено апелювати до недиференційованої громадськості	10. Політичне керівництво країни завжди має ґрунтовну соціальну базу в суспільстві, водночас підтримує соціальний діалог із іншими групами соціуму
11. На першому плані політики – емоційні та символічні аспекти та рішення	11. Раціональні пошуки оптимальної стратегії і тактики в політичній діяльності
12. Велику роль відіграють харизматичні лідери	12. Серед типів політичних лідерів переважають раціонально-легальні, демократичні
13. У політичному процесі практично відсутні так звані «політичні брокери»	13. Політичний процес часто протікає за типом «політичного ринку», де діє «політичний торг», політичний маркетинг тощо

З точки зору стану суспільства вирізняють політичний процес стаціонарного (стабільного) і перехідного типу. Перший здійснюється в межах однієї політичної системи і може бути визнаний як «системний»; другий є характерним для держав (суспільств) перехідного стану, отже його ще умовно визначають як «міжсистемний». Зокрема, А. І. Соловйов зазначає, що стаціонарний політичний процес передбачає «стійке відтворення політичних відносин», а перехідний характеризується відсутністю «чіткої переваги тих чи інших базових рис в організації влади», яка здійснюється за умов «незбалансованості політичної активності головних суб'єктів»¹.

Сучасний політичний процес у перехідних (транзитивних) суспільствах, до яких належить й український соціум, є вкрай суперечливим і складним. Саме цим пояснюється мотивація його наукового дослідження. Щоб зрозуміти логіку політичних перетворень у суспільствах, які трансформувалися на шляху від тоталітаризму до демократії, та здійснюють політичну модернізацію, слід опанувати різновиди та специфіку їх політичних процесів, послідовність політичних змін та конкретно-історичні обставини, що їх супроводжують.

Так, у посттоталітарних державах СНД, Східної і Центральної Європи через специфічні умови, пов'язані з руйнуванням системи тоталітарного соціалізму, сформувалися досить своєрідні політичні процеси. До цих особливих умов слід віднести:

- перехідний (транзитивний) стан суспільства;
- наявність великої кількості субкультур і контркультур;
- негармонійну за структурою та не досить повну розбудову інститутів майбутньої демократичної системи;
- слабку спеціалізацію політичних ролей та функцій;
- величезну соціально-економічну диференціацію населення;
- досить пливкий стан партійної системи, пов'язаний з неефективним використанням принципу й можливостей політичного плюралізму;
- суперечливість правової реформи тощо.

Зміст політичної взаємодії суб'єктів політики, в суспільствах, що переживають перехідні стани, складається з реальної гострої або прихованої боротьби за владу, її ресурси і статуси, перерозподіл яких кожного разу порушує усталену рівновагу інтересів і надає політичній системі нових імпульсів для модернізаційної перебудови, удосконалення, а інколи й для реставрації минулих політичних форм.

Виходячи з цього, тут можна виокремити політичні процеси:

—ідеократичного типу, які більш властиві традиційним суспільствам, де відсутня автономна політична особа, слабка диференціація політичних ролей і функцій; але деякі посттоталітарні суспільства після трансформаційних змін на початку політичної модернізації стали розвиватися саме цим шляхом. Інтегрувати такий соціум можливо на основі так званої загальнонаціональної об'єднуючої ідеї – наприклад, ідеї соборності, месіанства, встановлення суверенітету, відродження культури або релігії, філософсько-етичної системи – вибір і акцентуація якої залежить від специфіки культурно-історичного досвіду народу, країни (Україна 80-х – середині 90-х років ХХ сторіччя; республіки Балтії наприкінці 90-х років ХХ сторіччя, Вірменія, Сербія та ін.);

—харизматичного типу, тобто політичний процес, що первинно був характерним для східної культурно-політичної традиції, але тепер він часто відновлюється в посттоталітарних суспільствах (Китай 80–90-х років ХХ сторіччя, Росія періоду раннього Єльцина, Польща за часів Валенси, Білорусія на чолі з Лукашенко, Грузія, Азербайджан, Хорватія). В особі харизматичного лідера народ шукає свої політичні ідеали, сподівання; під нього підганяють політико-правові норми, нові традиції, він уособлює політичні цілі, визначає завдання і методи політичної влади. За умов низької політичної культури населення харизматичний лідер може швидко перетворитись на вождя чи диктатора, що деформує весь політичний процес; отже, його необхідно контролювати і стримувати демократичними засобами;

—політичний процес технократичного типу, в якому головне місце відіграє опанування політичних технологій, процедур, методів прийняття політичних рішень, засобів легітимації влади.

Учасники політичного процесу свідомо дотримуються нормативних приписів у своїх функціях та політичних ролях; політична культура великих груп соціуму більш гомогенна (однорідна), політична система досить стабільна, а зміни йдуть еволюційно (Росія та Україна з середини 90-х років ХХ сторіччя, Латвія, Литва та Естонія, Чехія, Словаччина, Болгарія тощо).

Досліджуючи структурну композицію політичного процесу, безперечно, можна стверджувати, що він є надзвичайно багатоманітним і складним утворенням. Структура і складові елементи політичного процесу розкриваються через їх співвідношення з іншими соціальними явищами. Його компоненти, їх особливості та предметно-змістовні аспекти пов'язані між собою різними соціально-політичними зв'язками, мають неповторну специфіку і вирізняються з точки зору динаміки.

Деякі дослідники вирізняють у структурі політичного процесу так звані часткові (складові) політичні процеси або групи відносно самостійних політичних дій: 1) виявлення різними соціальними суб'єктами своїх потреб, інтересів, цінностей і прагнень у політиці; 2) артикуляція інтересів, тобто репрезентація своїх інтересів політичними групами тим інститутам, що приймають політико-управлінські рішення; 3) прийняття рішення і формулювання політичної волі; 4) реалізація політичної волі завдяки політико-управлінській діяльності.

Як уже наголошувалось, політичний процес побудований з нескінченної суми політично значущих подій та дій всіх його учасників. Важливо з'ясувати, які саме соціально-політичні рухи, події та феномени мають місце в політичному процесі та у яких конкретних формах вони опосередковують розвиток політики: політичне рішення; пряма дія в політиці; політичний конфлікт, криза чи консенсус; революція чи реформа; повстання, бунт, путч, заколот, переворот; політична кампанія; тощо. Крім того, важливо враховувати,

в межах яких ситуацій та станів здійснюється політичний процес (співробітництво, конкуренція, боротьба, компроміс, ризик, війна тощо), адже це прямо відбивається на його характері.

Одним із первинних, структуротворчих елементів стабільного політичного процесу вважають політичне рішення. По суті, це процес (технологія) визначення завдань політичної дії, який здійснюється в колективній або індивідуальній формі та стосується тих чи інших засобів реалізації влади. У сучасній державі та суспільстві не можуть існувати цілком нейтральні політико-управлінські рішення, а також процедури їх прийняття, форми висловлення і канали реалізації. Вказані в рішенні мета і засоби, шляхи і методи вирішення конкретного політичного завдання природно несуть у собі так звану «вказівку інтересів» найвпливовіших у політичному просторі суспільних груп.

Структурна композиція будь-якого політичного процесу передбачає наявність дійсних центрів прийняття політико-управлінських рішень та, особливо, певних взаємовідносин їх (центрів) з тими суб'єктами і об'єктами політики, яким саме адресовані ці рішення. Ефективність політичних рішень як технології політичного керівництва залежить від того, наскільки вони здатні сприяти: функціям політичної координації (узгодження позицій і сил різномірної маси людей); кореляції (внесення змін у політичну тактику); політичному програмуванню (вибір оптимальних моделей, цілей і засобів політичного руху).

Феномен політики постає перед нами як динамічний процес, в ході якого відбувається постійна зміна характеристик соціально-політичної реальності. Політична діяльність є найважливішою складовою частиною політичного процесу; це характеристика не лише внутрішніх механізмів політичної участі – мотивів, реакцій, спрямованості дій та форм їх виявлення, але це всього динамічного аспекту політики. Отже, за висловом І. Ільїна, політична діяльність – це «солідарна діяльність в ім'я загальної мети».

Політичну діяльність, відповідно, можна визначити як систематичне свідоме втручання окремих індивідів чи груп людей у систему соціально-політичних зв'язків і відносин із метою пристосування її до своїх інтересів, цінностей та ідеалів. Польський політолог А. Боднар писав: «Політична діяльність – це індивідуальна чи колективна, спонтанна чи організована діяльність соціальних суб'єктів, яка прямо чи опосередковано виходить з інтересів великих суспільних груп та цінностей, що вони сповідають»¹. Політична діяльність постає як безперервний ряд конкретних політичних дій. Можливо тому, іспанський політології. С. Саністебан у роботі «Основи політичної науки» наголошує: «Політична дія є свідомим і добровільним втручанням окремої людини або групи у відносини влади і підкорення даної системи»².

Найважливішими рисами політичної діяльності є:

— зосередження зусиль політичних суб'єктів на спільних проблемах, потребах існування соціальної спільноти;

— держава і політичні інститути розглядаються як головні інструменти вирішення цих проблем;

— політична влада виступає головним засобом досягнення визначених цілей.

Специфіка політичної діяльності полягає також у досить детальній регламентації її в законі. Правові норми встановлюються державою і порівняно з політичними та іншими нормами мають певні переваги щодо політики:

а) закони накладають на людину і державу взаємні обов'язки, тобто певною мірою обмежують свавілля одне одного;

б) мають відкритий, гласний характер і звертаються до кожного члена суспільства;

в) відносно стабільні та найменше залежать від сваволі носіїв влади;

г) характеризуються досить чіткою фіксацією прав і обов'язків їх виконавців, привносять в їх діяльність необхідну визначеність.

Оскільки політична діяльність неоднорідна, то за ступенем інтенсивності в ній доцільно вирізнити кілька станів.

Політичне відчуження, коли людина перш за все зосереджується на вирішенні особистих проблем, протиставляючи їх суспільно-політичному життю. Політика ж оцінюється в такому разі як галузь, що не стосується реальних проблем та інтересів людини.

Політична пасивність виявляється в тому, що суб'єкт не прагне діяти як самостійна політична сила («політична фігура»), а перебуває під впливом більш значної соціально-політичної групи, організації. Ця позиція є політичним конформізмом (відсутністю власних політичних інтересів і прагнень).

Політична активність найбільш природно відбиває свідому діяльність у політиці, її ознаками є прагнення і можливості реалізувати політичні потреби в ході опанування влади. Фактично політична активність відтворюється в численних формах політичної участі суб'єктів політичного процесу.

Детальніша характеристика і оцінка змісту політичного процесу пов'язана з аналізом різних форм його протікання. Виходячи з особливостей характеру цих форм, політичні процеси досить умовно поділяють на такі, що базуються на соціальному конфлікті через непримиренність інтересів суб'єктів політичного життя, і на ті, що спираються на соціальний консенсус.

Політичний конфлікт – одна з яскравих феноменальних форм протікання політичного процесу. Політика і конфлікт завжди поруч; вказуючи на конфліктні ситуації та сприяючи їх вирішенню, політика доводить свою суспільну доцільність та функціональну здатність (або нездатність). За конфліктною моделлю Р. Дарендорфа, політична система є відкритим простором зіткнень соціально-політичних суб'єктів; конфлікт сам підштовхує суспільство до утворення механізмів та інститутів його попередження. У такому контексті політичний процес слід розуміти, з одного боку, як процес боротьби між соціальними групами (елітами) за владу, її статуси, повноваження і ресурси, з другого боку, як процес формування політичних механізмів попередження і розв'язання конфліктних ситуацій.

Політичний конфлікт – це протиборство політичних суб'єктів, яке обумовлено несумісною протилежністю їх інтересів, потреб, ідеологічних цінностей та поглядів у прагненні до влади та її можливостей. Його зміст відбиває боротьбу «еліти влади» і «контр-еліти» (або владних структур і незадоволеного населення) за первинність впливу в системі політичних відносин, за можливість прийняття загальнозначущих рішень, за монополію своїх інтересів чи визнання їх суспільно необхідними, одним словом, за все те, що становить прерогативи і ресурси влади та політичного панування.

Феноменологія конфлікту вирізняє три головних типи політичних конфліктів:

—конфлікти інтересів, які переважно мають місце в економічно розвинутих та усталених державах. Політичною нормою тут став «політичний торг» навколо економічних пріоритетів (податки, обсяг соціального забезпечення, держзамовлення, підряди тощо); цей тип конфліктів найкраще піддається врегулюванню, адже тут завжди можливо знайти компромісне рішення;

—конфлікти цінностей є більш характерним для країн, що розвиваються, з нестійким державним ладом, чи для суспільств у перехідному стані (наприклад, «демократичного транзиту»), в яких загострюються ідеологічні протиріччя. Такі конфлікти потребують значно більше зусиль для врегулювання, компроміси в них майже неприпустимі; отже вони скоріше закінчуються «самозагасанням» чи очевидною поразкою однієї з сторін;

—конфлікти ідентифікації зустрічаються в політичній сфері тих суспільств, де має місце ототожнення суб'єктом себе з певною групою (етнічною, мовною, релігійною, культурною), а не із суспільством у цілому. Цей конфлікт виникає за умов різкої (можливо,

антагоністичної) протилежності рас, культур, релігій та етносів. Його подолання – це питання відповідного рівня зрілості цивілізації, характеру внутрішньої політики влади, політичної культури народу.

Зрозуміло, що конфлікти несуть в собі серйозну загрозу стабільності суспільства, однак вони виконують і позитивні функції. Так, конфлікт запобігає застою і закостенінню соціально-політичної системи; ефективне розв'язання конфліктів сприяє оновленню і прогресивним змінам у системі, інтегруючи і мобілізуючи населення; політичний конфлікт посилює соціальні ресурси влади; він часто приводить до появи нових форм лояльності у соціальних відносинах.

У країнах розвинутої демократії більшість конфліктів розв'язує не держава, а відповідальні громадські соціально-політичні інститути. Держава (уряд та інші органи) втручається до конфлікту лише у випадках, коли:

- а) він загрожує серйозно торкнутися інтересів людей, які не мають до цього безпосереднього відношення;
- б) учасники конфліктів застосовують насильство та інші акти агресії, що заборонені законом;
- в) існує загроза перетворення конфлікту на фактор масових безладів та некерованого насилля одних членів суспільства над іншими.

Якщо зіткнення протилежних сторін (держав, народів тощо) конфлікту переходить у батальну стадію зі застосуванням збройних засобів, то конфлікт переростає у свою крайню форму – війну. Війна – одна з найжорстокіших та тяжких за наслідками форм політичного процесу. У політології війну визначають як організовану збройну боротьбу між класами, націями, народами чи державами. Глибинними джерелами війн всіх типів і масштабів є, по-перше, різка соціально-класова диференціація суспільств; по-друге, кардинальна несумісність протилежних інтересів соціальних верств; по-третє, суперечливі геополітичні стратегії держав.

Політичні цілі, завдання, характер можливої війни закріплюються державою (її правлячою елітою) у відповідному політичному акті, що має назву військової доктрини. Це утвердження в країні системи поглядів і настанов щодо цілей, характеру можливої у майбутньому війни, рівня готовності до неї ресурсів держави і збройних сил, засобів і форм її ведення. За змістом і характером виокремлюють так звані «наступальні» та «оборонні» військові доктрини (можливі також змішані типи). Самі війни за різними критеріями поділяють: на внутрішні (громадянські) та зовнішні (міждержавні); згідно з політичним змістом – на справедливі (національно-визвольні, оборонні, вітчизняні) та несправедливі (загарбницькі), прогресивні та реакційні; за кількістю сторін, що воюють, – на двосторонні та багатосторонні; за масштабом – на локальні, регіональні та світові.

Теорію політичного процесу головним чином хвилюють політичні наслідки війн. З одного боку, на початку війни спостерігається консолідація народу навколо війська і державних органів, в цілому укріплюються позиції владної еліти, зокрема її легітимність (у разі перемоги). З другого боку, для політичної еліти, що потерпає поразку, починаються складності: народ не вибачає їй втрат, жертв і руйнувань війни; влада, яка прогнала війну, вимушена піти з політичної арени. Отже, після поразки у війні перед нацією (народом) відкривається нова доба історії – конституювання нової політичної системи.

Революція – це докорінне, глибинне перетворення природи і механізмів влади у суспільстві, радикальна зміна всієї політичної системи, яка розкриває можливості значних соціально-економічних зрушень. Революційні перетворення здійснюються на засадах нового проекту суспільного розвитку, що спрямований на створення нових політичних інститутів і цінностей.

У той же час, як правило, революційні процеси є насильницькими та передбачають відкрите зіткнення суспільних груп, класів, еліт, що відтворюють владу. Революція супроводжується також жорсткою боротьбою всередині її прибічників із програмних, доктринальних питань, через характер і шляхи перетворень; вона характеризується

можливістю розколів, переслідувань та утисків не лише її прямих супротивників, але й відступників.

Оскільки революції найчастіше виникали наприкінці затягнутих, глибоких соціально-економічних і політичних криз, що були спричинені егоїстичною та непрозорливою політикою правлячих груп чи наслідками війн, то їх сприймали як необхідний вихід із загальнонаціональної катастрофи. Але добре відомі руйнівні дії та наслідки, що супроводжують революції. Це дало підстави відомому російському історичному М. Бердяєву назвати революцію «малим Апокаліпсисом історії»; він писав, що «революція нікого не питає про своє право, вона стихійна і уподібнюється геологічній катастрофі»¹.

Політична криза. Практично усі розглянуті вище форми політичного процесу виникають в умовах специфічного стану політичної системи – кризи, що є моментом найвищого загострення протиріч, коли політичні перетворення набули характеру необоротності. Вимоги переходу політичної системи в якісно інший стан стають все більш жорстокими; соціальна незадоволеність зростає дуже швидко, а дисфункції влади стають очевидними. Кризовий стан можуть обумовити і економічні негаразди, і екологічні катастрофи, і поразку у війні тощо. Головна ж ознака політичної кризи – це її комплексність, багаторівневість і складність. Виявляє себе політична криза в тому, що декларації та всілякі наміри влади не співпадають із реальними справами і подіями. Варіантами завершення (виходу) з кризи може бути лише:

1) соціальна катастрофа (катарсис), яка означає повну дисфункцію держави, розвал економіки, нестримане зростання злочинності, цілком незахищений соціальний стан суспільства;

2) врегулювання кризового стану засобами ефективною поза-кризовою, так званою «рефлексивною» політики, якщо подібну стратегію управління вдається виробити і запровадити.

Природному ж протіканню політичного процесу в сучасних державах, що здійснюють модифікацію чи модернізацію або знаходяться на шляху «демократичного транзиту», більш за все притаманна політика реформ.

Реформи є цілеспрямованим, керованим і певною мірою передбачуваним процесом, що планується і здійснюється в межах окремої галузі суспільного життя (чи великої соціальної проблеми).

Шляхом реформ влада регулює чи коригує відносини між соціальними групами в ім'я збереження громадського порядку, при цьому вона цілком постійно контролює хід політичного процесу. Реформи мають вирішувати лише певні, чітко визначені проблеми життя соціуму і не переслідувати мети глобальних перетворень всієї системи. Реформи, щоб відповідати своїй суті, повинні враховувати такі вимоги:

- а) не суперечити природі людини та інстинктам людей;
- б) необхідно запровадити попереджуючу оцінку умов здійснення цих перетворень;
- в) слід здійснювати спроби перевірки очікуваних результатів реформи у малих масштабах і лише після цього переходити до загального обсягу реформаційних змін;
- г) втілювати реформи в життя лише легітимними, правовими, конституційними засобами.

За своєю природою, реформи є поступками правлячої еліти під тиском опозиції, невдоволення соціальних верств, які за інших умов можуть вийти за межі норм політично регульованих відносин. Тому шлях реформ часто визначають як політику компромісу між правлячими групами та їх соціальними опонентами, політику, що, заради збереження соціально-політичної системи як цілого, йде на зміну окремих її частин. Ініціюватися реформи можуть як «зверху», так і «знизу», з чим влада має рахуватися.

Характер реформ зазвичай прагматичний, їх успіх залежить від своєчасності проведення та ресурсного забезпечення. За галуззю втілення, реформи бувають економічними, соціальними, освітніми, культурними, політичними, правовими,

військовими і багато інших; за часом – довгостроковими і короткостроковими; за характером – радикальні та «камуфляжні», м'які; за провідною ідеєю – консервативні та ліберальні.

Як правило, реформи, що запізнились, не дають бажаного ефекту; а ті, що нав'язуються суспільству силоміць, поза соціальної потреби, можуть визвати акції непокори і навіть революційний опір мас. Реформи, що проводить держава, нерідко викликають незадоволення як консервативних груп (що не сприймають новації), так і радикалів: по-перше, своєю обмеженістю, фрагментарністю, частковістю; по-друге, тим, що лише послабляють соціальну напругу, знімають окремі проблеми, а не розв'язують увесь кризовий вузол.

Отже, невдалі реформи можуть привести до контр-реформ. Це часткова чи цілковита відмова від суспільних інновацій, які були здійснені під час реформування. Спричиняються вони принциповими помилками попередніх реформаторів, можливо невинуватими «перегинами» влади, а найчастіше бажанням владної еліти повернути собі привілеї чи прерогативи, що були втрачені в ході реформ-поступок. Загроза, яку несуть в собі контр-реформи, полягає в тому, що суспільство «лихоманить», реального поліпшення справ не відбувається, отже, соціальний катаклізм може стати реальністю.

Найбільш чітко організовані, визначені в часі, сплановані, професійно забезпечені та нерідко врегульовані нормою (правовою і політичною) форми протікання сучасного політичного процесу – це політичні кампанії. Серед них слід виокремити: електоральні (вибори, перевибори) кампанії; агітаційно-пропагандистські кампанії; рекламно-політичні кампанії; кампанії позиціювання нових політичних акторів (партій, лідерів); дискредитаційні кампанії за умов політичної конкуренції; культурно-інформаційні кампанії тощо. Саме ці форми політичного процесу, як і їх постійна реалізація, свідчать про природний і стабільний характер його протікання та сприяють постійному та функціонально зваженому відтворенню необхідних політико-правових інститутів конституційної системи влади.